

УДК 025.7/9:027.021(477.54)''18-19'':004.67

Геннадій Штан,завсектору ЦНБ Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
канд. іст. наук

**ЗБЕРЕЖЕННЯ КНИЖКОВИХ ПАМ'ЯТОК
XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ
У ЦЕНТРАЛЬНІЙ НАУКОВІЙ БІБЛІОТЕЦІ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА**

У статті розглянуто особливості процесу збереження фондів та інформації пам'яток XIX – початку XX століття у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Подано короткий екскурс в історію ЦНБ ХНУ та сучасний статус бібліотеки. Акцент зроблено на напрямках дій задля збереження фондів – відцифруванні, особливостях електронного архіву ЦНБ *e-Scriptorium*, планах на майбутнє та специфіці процесів інвентаризації у подібних фондах, важливості відцифрування газет, виданих до 1917 р.

Ключові слова: збереження фондів, *eScriptorium* архів, відцифрування, газети, рукописи.

Центральна наукова бібліотека (ЦНБ) Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна заснована 1804 р. водночас з університетом. Це одна з найстаріших та найбільших вузівських книгозбірень України. Фонд бібліотеки налічує понад 3 300 000 одиниць зберігання, у т. ч. наукової літератури – 1 740 000, навчальної – 1 130 000, художньої – 400 000. До послуг користувачів – більше 700 000 видань іноземними мовами [4].

Засновник університету Василь Назарович Каразін, один з найосвіченіших представників дворянства початку XIX століття, був і засновником бібліотеки. У 1803–1804 рр. у Петербурзі В. Н. Каразін придбав 3219 прим. книг, а також колекцію гравюр і естампів академіка Ф. П. Аделунга, які поклали початок фонду майбутньої бібліотеки [1, с. 139; 3, с. 4]. Офіційний юридичний статус бібліотека отримала згідно з першим Уставом університету (1804 р.), у якому й були визначені задача бібліотеки, її роль та значення, штати та асигнування. Згідно з параграфом

73, бібліотека засновується для «распространения наук и просещения». У бібліотеці можуть зберігатися друковані та рукописні твори, «кои по мнению факультетов и библиотеки имеют нужно». Користуватись бібліотекою могли не тільки професори та службовці університету, а й всі бажаючі – «вся публика» (параграф 79 Уставу) [5, с. 251].

Становлення бібліотеки й одна із найяскравіших сторінок в історії Центральної наукової бібліотеки пов'язана з іменем К. І. Рубинського, який біля 40 років працював у ній. Активна практична діяльність, теоретичні роботи з бібліотекознавства свідчать, що це був один з перших визначних російських та українських бібліотекознавців. З призначенням К. І. Рубинського (з 1.01.1900 р.) на посаду бібліотекаря розпочалися суттєві зміни: зокрема, він наполегливо ставив перед Радою університету питання про будівництво нової будівлі. Розуміючи всю складність реорганізації фонду (на той час – 170 000 примірників), Рада відрядила К. І. Рубинського для вивчення досвіду роботи бібліотек Москви, Петербурга, Варшави, Юр'єва, Києва. Він познайомився з діяльністю 25 бібліотек, насамперед університетських, вивчив досвід переміщення фондів до нових книгозбирищ [2, с. 25–26].

Зокрема, завдяки цьому напередодні свого столітнього ювілею у 1902 р. бібліотека отримала нову будівлю, яка була об'єднана з будинком, збудованим 1831 р. Цей історичний комплекс функціонує і сьогодні за добре відомою науковцям України і зарубіжжя адресою – вул. Університетська, 23.

Це одна з небагатьох університетських споруд XIX – початку XX ст., яка належить сучасному Харківському національному університету і знаходиться в історичному центрі Харкова. Ця будівля занесена до Державного реєстру нерухомих пам'ятників України згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 р. за № 1761.

Саме в цій історичній будівлі зберігаються цінні видання XIX – початку XX століття: вітчизняна література 1826–1917 рр., іноземна література та іноземні періодичні видання XIX – початку XX століття. Зберігається значний газетний фонд (XVIII – 80-ті роки XX століття), що налічує понад 500 найменувань, більшість газет виходила до 1917 року.

До складу фонду входять видання багатьма мовами світу (французькою, німецькою, польською, англійською, китайською, хінді та ін.) з різних галузей знання. Частина цих видань не має аналогів у інших бібліотеках України та за її межами, й може бути віднесена до пам'яток світового і культурного значення. Цей фонд формувався протягом багатьох років існування

університету, у тому числі – завдяки дарам, пожертвуванням професорів та викладачів університету, видатних учених.

Унікальний бібліотечний фонд, його цілісність та місце знаходження вдалося зберегти у переломні моменти історії, під час революцій, війн, реорганізації університету у 20–30-ті роки минулого століття.

Пройшло понад 200 років від дня відкриття бібліотеки і більше 20 років з того часу, коли в Центральній науковій бібліотеці з'явився перший комп'ютер і розпочалась робота зі створення електронного каталогу, впровадження сучасних технологій. І сьогодні можна підвести певний підсумок роботи з їх упровадження, яка вивела обслуговування читачів на якісно інший рівень, накреслити першочергові завдання з інформатизації бібліотеки.

Головним завданням, що постає перед бібліотеками у XXI столітті, є збереження як власне книжкових пам'яток, так і, зокрема, самої інформації, яку вони несуть у собі. Прискорена науково-технічна революція й процеси інформатизації та комп'ютеризації настільки важливі на сьогодні, що нехтування ними вже є синонімом застарілості й випадання з загальних процесів розвитку. Не є виключенням і бібліотечна справа. Іншою важливою тенденцією у наші дні є розповсюдження електронних книжок, які навіть починають у деяких місцях витісняти традиційну книгу. У цього процесу є значний плюс – можливість збереження інформації на електронних носіях й досить простого копіювання, що дозволяє зберегти безцінні дані з більш високою ймовірністю й не залежати від оригіналів.

ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна також не стоїть обабіч процесів відцифрування літератури. Важливим засобом для реалізації цього є проект, який активно діє з початку 2012 р., й отримав назву «e-Scriptorium»: рідкісні видання для учбового процесу і наукових досліджень» (електронна адреса: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/?locale=uk>). Це – університетський електронний архів, що накопичує в електронному повнотекстовому вигляді рідкісні видання та рукописи з фондів ЦНБ та інших бібліотек-учасниць проекту (на даний момент до проекту приєдналася Наукова бібліотека Харківського національного університету радіоелектроніки), а також надає постійний безкоштовний доступ до них через інтернет. Назву eScriptorium архів отримав від визначення – Scriptorium – «кімната для переписувача в монастирі» (лат.), «е» – визначає, що архів є електронним. Завдяки тому, що ХНУ імені В. Н. Каразіна придбав для бібліотеки компактний книжковий сканер ATIZ Book Snap з програмним

забезпеченням Book Drive Capture и Book Drive Editor зі спеціальною базовою підставкою у вигляді літери V під книги (так званою «книжковою коліскою»). Розкриття книги – до 120°. Сканер працює за допомогою цифрової фототехніки (дві цифрові камери Canon Powershot G9), виконує повнокольорове сканування книг, охоплює дві сторінки книги одночасно. Швидкість відцифрування – до 500 сторінок у годину. Заслухавши доповідь про те, які видання треба відцифрувати в першу чергу, Рада з наукової та методичної роботи бібліотеки прийняла рішення переводити в електронну форму рідкісні видання, які перебувають у поганому стані, ті, що бібліотека має в єдиному примірнику, та видання, що є необхідними дослідникам або використовуються у навчальному процесі факультетів.

Інтерес до історії Харківського університету є постійним не тільки для викладачів та студентів Харкова, але й для науковців різних міст та країн. Тому формування електронної колекції видань з історії університету також є пріоритетним. Спочатку відцифровуються перші видання Харківського університету: списки студентів, статути, доповіді, звіти.

Репозитарій: «e-Scriptorium»: рідкісні видання для навчального процесу і наукових досліджень» створений у програмному забезпеченні DSpace 1.7. На кінець жовтня 2012 р. в електронному архіві представлено понад 500 повнотекстових варіантів рідкісних і цінних видань. Наприклад, серед них є видання Києво-Печерської лаври «Ключ разумения» Іоанікія Галятівського, який видано у 1659 р., «Венец Христов» Антонія Радивіловського (1688 р.). Представлені також грецькі та перські рукописи, перші українські періодичні видання «Харьковский демокрит» та «Украинский вестник», листи В. Н. Каразіна, списки студентів Харківського університету XIX століття, промови професорів, які були виголошені при відкритті університету та в ювілейні дати.

Аналогічні проекти також створені в Науковій бібліотеці ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (<http://www.rarelib.undp.org.ua/ukr/>), Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (<http://dspace.onu.edu.ua:8080>).

Основним призначенням проекту є накопичення, систематизація та зберігання в електронному вигляді книжкових пам'яток, рідкісних видань та рукописів, якими володіють університетські бібліотеки України, а також поширення цих матеріалів у світовому науково-освітньому товаристві. Проект створено з навчальною, науковою, довідково-інформаційною метою, а також з метою поповнення фондів електронними копіями цінних

рукописів та їх збереження. Особливу роль відіграє той фактор, що матеріали, виставлені у eScriptorium, є вільними для копіювання. У наш час дослідники нарешті отримали можливість завдяки відцифруванню та вільному виставленню на спеціалізованих сайтах в Інтернеті джерел та наукової літератури знайомитися з нею, незважаючи на місто та країну проживання. Все частіше у світ виходять високоякісні дослідження, написані на основі матеріалів, що знаходяться у великих світових бібліотеках і були виставлені у світовій мережі інтернет: наприклад, українські історики, не виходячи з власного будинку, можуть опрацювати рідкісну літературу й інкунабули, що зберігаються у книгозбірнях бібліотек Європи та США, друкувати цікаві дослідження. Тепер до цього процесу підключаються ЦНБ та її партнери, що планують взяти участь у проекті eScriptorium. При цьому свідомо зберігається можливість не вказувати, в якій саме бібліотеці зберігається оригінал документа, аби забезпечити його фізичну захищеність.

Особливо важливим є відцифрування газетного фонду. Так, у книгозбірнях відділу ретровидань ЦНБ містяться газети до 1917 року, як російські («Новое время», «Московские ведомости» та інші), так і українські («Рада», «Сніп», «Хлібороб»). Великою популярністю у читачів користуються, зокрема, газети «Харьковские губернские ведомости», «Южный край», «Утро», що містять найрізноманітнішу інформацію про життя харківського регіону наприкінці XIX – початку XX століття майже з усіх аспектів життя і є незамінними при написанні історичних досліджень, зокрема дисертаційних. З метою збереження оригіналів ці газети потребують електронного формату в першу чергу.

На це, зокрема, були спрямовані рішення засідання Ради ректорів ВНЗ III–IV рівнів акредитації Харківського регіону щодо діяльності бібліотек вищих навчальних закладів у процесах забезпечення науки та освіти, що відбулося наприкінці вересня 2012 р. Була визначена необхідність розроблення проекту створення міжвузівського регіонального центру реставрації та консервації рідкісних та цінних видань і лабораторії відцифрування цінних газет. Окрім цього, планується проводити комплектування періодичними виданнями, електронними базами даних у рамках об'єднання бібліотек ВНЗ усіх систем і відомств регіону в Консорціум.

З листопада 2011 р. Україна долучилася до практичної реалізації проекту «Світова цифрова бібліотека» (World Digital Library). Фонд цієї

бібліотеки з 2009 р. формується провідними книгозбірнями та інформаційними центрами світу за сприяння ЮНЕСКО. У World Digital Library на єдиній технологічній платформі зберігаються на початку жовтня 2012 р. близько 6000 документів від 89 організацій з 46 країн світу: кращі надбання, що презентують культуру, історію, літературу, науку кожної країни. Першими об'єктами від України стали три історико-культурні пам'ятки з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Центральна наукова бібліотека ХНУ імені В. Н. Каразіна у 2012 р. стала партнером і шостим серед бібліотек України учасником унікальної електронної бібліотеки – «Світова цифрова бібліотека», надавши до бібліотеки електронні версії журналу «Харьковский демокрит», рукопису поетичних творів перського поета Хакіма Рокна Масіхі (1638 р.) і грецького рукопису XIV ст.

Згадані проекти спрямовані на покращення ситуації зі збереженням та поширенням джерел в ЦНБ.

Важливим заходом, що сприяє збереженню документів XIX – початку XX століть, є інвентаризація фонду. На жаль, діюча інструкція з інвентаризації не враховує специфіку діяльності бібліотек, що мають значні за своїм обсягом і унікальні за змістом (зокрема, за мовним складом: латинська, грецька, німецька, французька та багато інших мов) фонди. Термін проведення інвентаризації, що визначений у цій інструкції, має складати 30 днів та не є реальним. За наших умов інвентаризація проводиться поетапно з оформленням проміжних актів.

При цьому перевірка, незважаючи на те, що вона ще продовжується, вже дала свої результати. Поміж іншого, серед фонду виявлено рідкісні видання, зокрема літографічні, як окремі, так і вклеєні до книг, що належали колись відомим професорам та викладачам Харківського університету, таким, як Л. С. Ценковський, цікаві автографи та печатки, оригінальні фото та негативи, що, вочевидь, були зроблені видатним мистецтвознавцем професором Є. К. Редіним.

Учена рада Харківського національного університету (25.05.2007 р.), заслухавши питання «Про стан та перспективи розвитку Центральної наукової бібліотеки», ухвалила рішення про термінове проведення організаційно-технічних заходів щодо підготовки капітального ремонту будівлі 1831 р. та негайного вжиття першочергових заходів щодо збереження рідкісних видань ЦНБ [4]. Робота з виконання цих рішень

проводиться. Також неодноразово були підготовлені необхідні документи щодо внесення Фонду рукописів, рідкісних та цінних видань Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна до Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання України.

Унікальний фонд ЦНБ є великою духовною скарбницею, створеною поколіннями вчених університету. Збереження пам'яток національної духовної культури, надання їй у вільний доступ (що можливо тільки завдяки новим технологіям) як українським читачам, так і світовій спільноті – одне з головних завдань Центральної наукової бібліотеки на сучасному етапі розвитку вищої школи.

Список використаних джерел

1. *Багалеї Д. І.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1 : (1802–1815 гг.) / Д. И. Багалеї. – Х. : Тип. и литогр. Зильберберг, 1893–1898. – 1204 с.
2. *Березюк Н. М.* К. И. Рубинский: библиотекарь, библиотековед, библиограф (1860–1930) / Н. М. Березюк. – Х. : Тимченко, 2010. – 321 с.
3. История Центральной научной библиотеки Харьковского университета (1805–1917 гг.) / В. К. Мазманьянц, Б. П. Зайцев, С. М. Куделко. – Х. : ХГУ, 1992. – 68 с.
4. *Мохонько В. Г.* Историчні традиції Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна / В. Г. Мохонько [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/2103/2/Istorichni%20tradisii.pdf>. – Загол. з екрану.
5. Устав Императорского Харьковского университета // Периодическое сочинение о успехах народного образования. – № 10. – СПб, 1805. – С. 225–290.

УДК 027.7:37.091.1:004

Тетяна Луцишина,

аспірантка Рівненського державного гуманітарного університету

РЕСУРСНА БАЗА БІБЛІОТЕКИ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ В СИСТЕМІ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСВІТИ І НАУКИ

Розглядається вплив інформатизації на розвиток бібліотек ВНЗ як документальних комунікаційних систем, особливості формування інформаційних ресурсів бібліотек вищів під впливом сучасних комунікаційних технологій.

Ключові слова: інформатизація освіти, бібліотека ВНЗ, інформаційні ресурси, інформаційне забезпечення навчального процесу ВНЗ.

Наближення України до європейського освітнього простору ставить перед ВНЗ України нові пріоритети, орієнтовані на якість освіти, універсальність підготовки випускника та його адаптованість до ринку праці, на індивідуалізацію навчального процесу, його інформатизацію. В умовах інформатизації освіти і науки важливого значення набувають інформаційні ресурси бібліотеки вищого навчального закладу (ВНЗ) особливо в контексті посилення їхньої ролі в інформаційному супроводі навчального процесу.

Місце і роль бібліотеки вишу в системі інформаційного забезпечення навчальної та наукової діяльності ВНЗ стали предметом дослідження багатьох науковців. Г. Швецова-Водка [12] досліджувала бібліотеку як документальну комунікаційну систему та її функціональні ознаки. Я. Шрайберг [13], вивчаючи сучасні тенденції розвитку бібліотечно-інформаційної сфери, визначив парадигми розвитку бібліотеки вишу. Сучасні напрями розвитку бібліотек ВНЗ в умовах інформатизації освіти і науки досліджувала Т. Єременко [1], Т. Колесникова [3], рівень автоматизації бібліотек ВНЗ та її вплив на інформаційне обслуговування аналізувала Л. Кислюк [2]. Окремі аспекти інформаційно-ресурсного забезпечення навчального процесу вивчали О. Панарина [7], О. Кузьмінська [6], Н. Коряковцева [4], Н. Редькина [10]. Зокрема, О. Панарина [7] розглядала питання книгозабезпечення навчального